

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ**

Əlyazması hüququnda

VƏLİYEVƏ XATİRƏ XALİDDİN qızı

**BƏXTİYAR VAHABZADƏ POEMALARININ
DİLİ VƏ ÜSLUBU**

10.02.01 – Azərbaycan dili

**Filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün
təqdim olunmuş dissertasiyanın**

AVTOREFERATI

Bakı – 2007

Dissertasiya Bakı Dövlət Universitetinin Azərbaycan dilçiliyi və dil nəzəriyyəsi kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: AMEA-nın müxbir üzvü,
professor N.Q.CƏFƏROV

Rəsmi opponentlər: filologiya elmləri doktoru,
professor Y.M.Seyidov,
filologiya elmləri doktoru,
professor R.C.Məhərrəmova

Aparıcı təşkilat: Azərbaycan Pedaqoji Universiteti

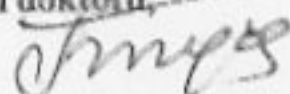
Müdafiə «30» aprel/2007-ci il tarixində saat 16-08 da Bakı Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsinin nəzdində filologiya elmləri doktoru və filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilən dissertasiyaların müdafiəsini keçirən Şuranın (D.02.181) iclasında olacaqdır.

Ünvan: Az 1148, Bakı, Z.Xəlilov küçəsi, 23, Bakı Dövlət Universiteti, əsas bina, II mərtəbə, Videokonfrans otağı.

Dissertasiya ilə Bakı Dövlət Universitetinin Elmi kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat «30» mart 2007-ci ildə göndərilmişdir.

Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
filologiya elmləri doktoru,
professor:

T.H.Hüseynov

DISSERTASIYANIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Bədii dilin öyrənilməsi ayrı-ayrı yazıçı və şairlərin, hətta ayrı-ayrı əsərlərin dil və üslub xüsusiyyətlərinin öyrənilməsindən başlanır. Sənətkarın fərdi üslubunun göstəricisinə çevrilən faktlar həmin dövr üçün qəbul edilmiş müxtəlif səviyyəli dil normalarının, leksik tərkibin, qrammatik quruluşun və üslubun müəyyənləşdirilməsinə imkan verir. Belə müəyyənləşdirmələrə, dil və nitq münasibətlərinin tədqiqinə, bədii üslub ənənələrinin öyrənilməsinə hər zaman ehtiyac duyulur. Bu baxımdan müasir Azərbaycan dili və bədii üslubunda xüsusi mərhələ təşkil edən 60-70-ci illərin bədii əsərlərində dillə bağlı proseslərin öyrənilməsi dilçiliyimiz üçün aktual problemlərdəndir.

Bəxtiyar Vahabzadə dilə, sözə xüsusi həssaslıqla yanaşan şairdir, buna görə onun Azərbaycan dilinin üslub mənzərəsinin müəyyən mərhələsində yazılmış poemalarının dilçilik baxımından tədqiqi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu tədqiqat Azərbaycan bədii dilində gedən prosesləri, müasirliklə tarixiliyin (müasir və klassik şeirin) harmonik sintezini izləməyə, müəyyən hadisələrin aşkarlanmasına imkan verir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi Bəxtiyar Vahabzadənin bədii dilini araşdırmaqdan, onun dil və üslubunun hansı dil təcrübələri əsasında təşəkkül tapmasını öyrənməkdən ibarətdir. Həmin məqsədlərə nail olmaq üçün dissertant qarşısına aşağıdakı vəzifələri qoymuşdur:

- Bəxtiyar Vahabzadənin hansı üslubdan qaynaqlandığını müəyyənləşdirmək;

- Şairin leksikasını, müraciət etdiyi sintaktik priyom və vasitələri müəyyənləşdirməklə müasir Azərbaycan ədəbi-bədii mühitində şairin dili haqqında dolğun fikir yaratmaq;

- şairin daha çox müraciət etdiyi bədii təsvir və ifadə vasitələrini, priyomları göstərmək;

- poemalarda rast gəlinən zəngin ifadə və təsvir vasitələri sırasından daha dərin qatlarda olanlarını aşkarlamaq və şairin fərdi fəlsəfi-dil üslubunu müəyyənləşdirən amilləri göstərmək.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dərin, düşündürücü poeziyası ilə oxucuların böyük rəğbətini qazanmış və müasir şeirimizin görkəmli simalarından olan Bəxtiyar Vahabzadənin dili haqqında çox yazılsa da, o, hərtərəfli və ətraflı şəkildə tədqiq edilməyib. « B. Vahabzadə

gerçəkləşən şərəfli ədəbi şəxsiyyət və ədəbi material faktı kimi bir sıra görkəmli filoloqlar tərəfindən müxtəlif aspektlərdə tədqiq edilib»¹. Təqdim olunan dissertasiyanın əvvəlki tədqiqatlardan fərqi ondadır ki, burada müəyyən dövrü əhatə edən (60-70-ci illər) poemaları əsasında şairin fərdi üslubunu müəyyənləşdirmək üçün dilin hər üç səviyyəsini əhatə edən vahidlər sistemli şəkildə araşdırılır. Bununla da ümumi dil-üslub prosesində şairin rolu müəyyənləşdirilir.

Tədqiqatın nəzəri və təcrübi əhəmiyyəti. Dissertasiyada Bəxtiyar Vahabzadə poemaları əsasında onun zəngin və çoxcəhətli yaradıcılığının geniş mənzərəsi yaradılıb. Tədqiqatda dil və üslubla bağlı problemlərin demək olar ki, böyük əksəriyyətinə nəzəri cəhətdən toxunulmuş, bununla bağlı bir sıra mübahisəli məsələlər B.Vahabzadə şeirindən gətirilən misallarla şərh edilmişdir. B.Vahabzadə yaradıcılığını tədqiq edənlərin göstərdiyi kimi, şairin dilində həmin dövr (60-70-ci illər) üçün səciyyəvi olan xüsusi pafos, inqilabi romantika elementləri ("Leninlə söhbət" istisna olunur) hiss edilmir. Tədqiq olunan poemaların dilində yalnız B.Vahabzadə yaradıcılığına xas bir xətt özünü göstərir, forma və məzmun xüsusi bir vahid təşkil edir ki, bu da dövrün yeni fəlsəfi-poetik funksiyasının meydana çıxmasına şərait yaradır. Dissertasiyada bu məqam xüsusi vurğulanır.

Tədqiqat işinin nəticələrindən "Nitq mədəniyyəti və üslubiyyət", "Azərbaycan ədəbi dili tarixi" kimi ümumi və müvafiq xüsusi kursların tədrisində istifadə etmək mümkündür.

Tədqiqatın mənbələri. Tədqiqatın əsas mənbəyi şairin 60-70-ci illərdə yazdığı "Dörd yüz on altı", "Qiymət", "Yollar, oğullar", "Muğam", "Mərziyə" (1984-cü il) poemalarıdır. Yeri gəldikcə, müqayisə üçün müvafiq dövr şairlərinin yaradıcılığına da müraciət edilib.

Tədqiqatın metodları. Tədqiqat, əsasən, təsviri metodla aparılmış, bəzən isə tarixi, müqayisəli metodlardan istifadə edilmişdir.

İşin aprobeşiyası. Dissertasiyanın əsas müddəaları dissertant tərəfindən müxtəlif elmi məcmuələrdə çap edilmiş, respublika və universitet miqyaslı kon - franslarda məruzə edilmişdir.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

¹ Əliyeva İ. B.Vahabzadə. Biblioqrafik göstərici. Bakı: Yazıçı, 1997, 200 s.

DİSSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

Girişdə qeyd edilir ki, müxtəlif dövr dil faktlarının aşkara çıxarılması və tədqiqatı üçün həmin dövrün məhz bədii əsərlərinə müraciət edilir. Eyni dövr bədii əsərlərinin dil və üslub xüsusiyyətləri nə qədər müxtəlifdirsə, tədqiqatçı da bir o qədər fərqli və müxtəlif üsullardan istifadə etməli, hər bir əsərin dilinə fərdi yanaşmalıdır.

Dissertasiyanın birinci fəslı «B.Vahabzadə poemalarının fonetik üslubı» adlanır.

Bütün dil vahidləri müəyyən üslubi keyfiyyət daşıyıcılarıdır və bu dil vahidlərinin, komponentlərin məqsədyönlü vəhdəti poetik formanın (ədəbi janrın formal xüsusiyyətləri nəzərdə tutulur) yaradılmasında əhəmiyyət kəsb edir. Bədii dildə bütün dil vahidlərinin qarşılıqlı münasibətlərinin poetik tənzimlənməsi, onların ardıcılıqlarının gözlənilməsi poetik funksiyaya malik olan üslubdur. Aydın ki, poetik nitq bütün hallarda adresantın vermək istədiyi bilgi üçün müəyyənləşdiriyi poetik formada yaranır. Şeir dili üçün janrı müəyyənləşdirən poetexniki xüsusiyyətlərin uzun inkişaf prosesində yetişməsi, onun vahid texnologiya, qəliblər yaratması şübhəsizdir. Məsələn, şeir dilində özünə tarixən yer eləmiş səs təkrarları, paralelizmlər, qafiye yaradan dil vahidləri və s. bu qəbildən olan amillərdəndir. Şeir bədii dilin özünəməxsus bir formasıdır. Burada iştirak edən komponentlər – heca, söz, fraza və bütövlər danışqda da müşahidə olunur, onlar poeziyadan kənar da mövcuddur, lakin ölçü, bölgü, misra, vəzn, qafiye və s. bu kimi vasitələr yalnız şeirdə özünü biruzə verir. Roman Yakobson nəzmin özünəməxsusluğundan, onun əsas komponentlərindən danışarkən göstərir ki, şeir formalarını bu və ya digər ədəbi ənənələr hədudu daxilində müqayisə edərkən, ölçünün müxtəlif formaları ilə bağlı olan ritmə, fonetik, sintaktik təkrarlara, bölgüyə, semantik assosiasiyaya, obrazlar sistemə toxunmamaq olmur... Danışq dilində qlottik, şeir dilində metrik adlanan bu komponentlərin poeziya üçün böyük əhəmiyyəti var.¹ Göründüyü kimi, dil sistemi ilə poetik sistem üzvi vəhdət yaradaraq, bədii dilin struktur və məzmununu tamamlayır. Eyni bir mahiyyətin həm danışq, həm də şeir dilində müxtəlif cür adlandırıl-

¹ Якобсон Р. Ретроспективный обзор работы по теории стиха, Избранные работы. Москва: 1987, с. 242.

ması onların işlənmə uğuru ilə əlaqəlidir. Bu qənaəti tam qətiyyətlə dilin fonetik imkanlarına da aid etmək olar. Dilin fonetik imkanları deyəndə ilk öncə, səslərdən bəhs etmək lazım gəlir. Şeir dilinin özünəməxsusluğunu hər şeydən əvvəl, canlı xalq dilinin təbiətində, o cümlədən dilin fonetik xüsusiyyətlərində, dilin ritmikliyində, özünəxas melodiyalarında axtarmaq lazımdır. Şeir dilinin fonetik imkanları sırasında alliterasiya, assonans, vurğu, intonasiya, fonetik qafiyyə və onu səciyyələndirən fonetik hadisələr mühüm yer tutur. Bəxtiyar Vahabzadə şeirinin fonetik üslubiyyəti də bu ardıcılıqla şərh edilir.

Şeirin şeir kimi müəyyənləşdirilməsində səslərin kompleksləşməsi, rəbitəsi, səs balansları böyük bir iş görür, bədii intonasiyanın formalaşmasında fəal iştirak edir. Səs və söz, səs kompleksi ilə fikir aləmi arasındakı əlaqənin qarşılıqlı münasibəti məzmunu şərtləndirir. Səs təkrarı ilk baxışdan sadə görünə də, təkrarın ən mürəkkəb növü sayıla bilər. «Vəziyyətin səs aləmində ifadəsi, təqlidi imkanı real və həyatidir, mürəkkəb assosiasiya, qavrayış sayəsində yaranıb formalaşır, subyektə duyumla zənginləşir. Müəyyən bir səs və ya səslər kontekstə təkrar edilməklə səs aləmindəki yeri, bədii funksiyası ilə seçilir, ekspressiv vahidə – ekspressemə çevrilir».¹

Qeyd etmək lazımdır ki, tədqiqatçıların böyük əksəriyyəti alliterasiyanı şeirlə əlaqədar bir hadisə kimi qiymətləndirmiş və onu əsasən, sırf üslubi kateqoriya hesab etmişlər. Lakin aparılan tədqiqatların hamısında alliterasiyanın sırf üslubi kateqoriya olması birmənalı qarşılanmayıb. Xalq şeirində və klassik aşiq poeziyasında alliterasiyanın rolundan danışan M.Vəliyeva² və T.İ.Hacıyeva³ onu həm də poetexniki xüsusiyyət kimi qiymətləndirmişlər. Xalq şeirində və Füzuli dilində alliterasiyadan danışan M.Adilov⁴ isə onu Azərbaycan dili üçün sırf linqvistik hadisə kimi qiymətləndirib. Fikrimizcə, M.Adilovu bu qənaətə

¹ Məmmədzadə V., Şirvani S.Ə. Anadilli poeziyamızda bədii dil. Bakı: Yazıçı, 1990, s.8.

² Vəliyeva M.V. Azərbaycan xalq şeirinin poetik fonetikasi. Namizədlik dissertasiyası. Bakı: 1986, s.78.

³ Hacıyeva T.İ. Azərbaycan klassik aşiq poeziyasının üslubi-poetik sintaksisi. Namizədlik dissertasiyası. Bakı: 2001, s.77.

⁴ Adilov M. Klassik ədəbiyyatımızda dil və üslub. Bakı: Maarif, 1991, s.52, 234 s.

gətirən dilimizin əsas qanunu – ahəng qanununun mövcudluğudur. Ahəng qanunu alliterasiya və assonansa təkan verən linqvistik hadisədir. Sait və samit səslərin ahəng qanununa uyğun olaraq müəyyən prinsiplər əsasında sıralanması, üz-üzə qoyulması ritmə, ahəngə xidmət edən üslubi keyfiyyət kimi çıxış edir.

Alliterasiyanın mənşəyi ilk növbədə söz təkrarının qalığı kimi izah edilir: «...istər genetik, istərsə də funksional baxımlardan səs təkrarı (alliterasiya və qafiyə) söz təkrarının ekvivalenti və ya əvəzlənməsi (bir növ qalıq) hesab edilə bilər»¹. V.Jirminskinin bu fikrini bir qədər dəyişdirib belə ifadə etmək olar ki, səs təkrarı dilin digər səviyyə vahidlərinin təkrarı ilə qarşılıqlı əlaqədədir:

Fevral ayı...
Sular aşır,
sular daşır
Diviziyanın ön dəstəsi Dnepra
Yaxınlaşır...
Çay bölünüb iki yerə
Çay sığışa bilmir daha –
Sağdan sola, soldan sağa
Mərmi atan sahillərə.²

Bəxtiyar Vahabzadə şeirində bu tipli misallara çox tez-tez rast gəlmək olur. Burada alliterasiya leksik təkrarlara əsaslanır. M.A.Şerbak haqlı olaraq, alliterasiyanın əsasını təkrarın ritmik-empfatik vəzifəsi ilə bağlayır: «Təkrarın ritmik-empfatik funksiyası sırf ritmik funksiyaya keçid alır, bir-iki səsi əhatə edən təkrar sözünü qafiyə yaradır və o sonra öz vəzifəsinə görə sözsonu qafiyəni əvəz edir, onunla eyniləşir. Bunlar daha çox ənənəvi modellər şəklində mövcuddur».³ Alliterasiyanın bu forması həm xalq şeirində, həm də klassik şeirdə geniş yayılmış bədii formadır. El ədəbiyyatı və klassik poeziyamızla bağlı olan Bəxtiyar Vahabzadə poemalarında alliterasiyanın bu növü özünə möhkəm yer tapa bilmişdir.

¹ Жирмунский В.М. О некоторых проблемах теории тюркского народного стиха // Вопросы языкознания, №1. Ленинград: Наука, 1968, с. 37.

² Vahabzadə B. Seçilmiş əsərləri / II cild. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1975, s.75.

³ Щербак А.М. Соотношение аллитерации и рифмы в тюркском стихосложении, Народы Азии и Африки. Москва: 1961, № 2, с.142-153.

Bəxtiyar Vahabzadə şeirinin dili və üslubu barəsində danışarkən nəzərə almaq lazımdır ki, sənətkar poemalarının poetik fonetikasına xüsusi diqqət yetirir. Poemaların hər biri özünə-məxsus bədii səs konstruksiyalarına, modellərinə malikdir.

Bəxtiyar Vahabzadə üslubunda, həmçinin şeirlərin səs tərkibindəki bütün cəhətlər yalnız ona mənsub deyil. Demək lazımdır ki, Azərbaycan ədəbi dilinin qədimdən gələn təcrübəsindən hər dövrün, o cümlədən müasir dövrün istedadlı sənətkarları bu və ya digər dərəcədə istifadə etmişlər.

Dilin səs qanunlarını nəzərə almadan orijinal qafiyələr yaratmaq çətinidir. Bu səs qanunları sırasında alliterasiya və assonans xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Səs təkrarlarının poetik əhəmiyyəti böyük olsa da, Bəxtiyar Vahabzadə şeirlərinin məzmununu onlara qurban verməyib. Səs təkrarı, ahəng Bəxtiyar şeirinə xüsusi bir özəllik, melodiklik vermiş, onun ayrılmaz əlamətinə və keyfiyyət göstəricisinə çevrilmişdir. Səs təkrarı Bəxtiyar şeirində özünü tək-tək hallarda, təsadüfi şəkildə göstərmir, sistem şəklini almış bir xüsusiyyət kimi ortaya çıxır, həm də poemaları Azərbaycan xalq şeiri ilə bağlayan poetexniki və üslubi keyfiyyət daşıyıcısı kimi çıxış edir.

Birinci fəsilə qafiya vahidlərinə xüsusi yer ayrılıb. Qafiya şeirin daha ümumi, fundamental xüsusiyyətinin, paralelizmin təzahürüdür. Qafiya Azərbaycan şeirinin ən qiymətli və əsas elementidir. Sözlərin hər hansı hissəsindəki samit və sait səslərin yaxınlığı, təkrarı qafiyəni də əhatə etmiş olur. Şeir dilindəki müxtəlif fonetik fiqurlar, vasitələr, təzahürlər çox zaman qarşılıqlı əlaqədə bütöv kompleks halında çıxış edir. Təkrarlar səs paralelizminə əsaslanaraq leksik qafiyənin formalaşmasına güclü təsir göstərir. Alliterasiya, assonansın inkişafı sayəsində mükəmməl qafiyələr yaranır. Qafiyələnən vahidlərin söz sonundakı şəkilçi mövqeyindən, o biri tərəfdən alliterasiya və assonansın söz əvvəli və ortasındakı səs paralelizmi mövqeyindən dilin poetik funksiyasının yaddaşında silinməz izlər qalmış, bunlar poetik nitqin qarışıq fəaliyyətində yenidən canlanaraq leksik qafiyələr şəklində yeni keyfiyyət dəyişikliyi mərhələsinə keçmişdir. Şeir elə bir fenomenidir ki, onun elementləri kompleks tərzdə, qarşılıqlı təmasda inkişaf etmişdir. Qafiya yaradıcılığında dilin bütün səviyyələrinin vahidləri müəyyən əhəmiyyət kəsb edir. «Qafiyənin əmələ gəlməsində dilin sintaktik quruluşundakı bəzi hadisələrin

əvəzedilməz rolu var. Belə ki, ilkin forma olan qrammatik qafiyə bilavasitə sintaktik paralelizm hadisəsi ilə əlaqədar surətdə meydana çıxır».¹ Nəzərə almaq lazımdır ki, sintaktik paralelizm özü də dilin digər səviyyə vahidlərinin müvaziliyi əsasında təşəkkül tapıb. Bu baxımdan V.Vəliyevin «Alliterasiya-qafiyə-cinas-təcnis və növləri»² qənaəti ilə K.M.Abdullayevin yuxarıdakı fikri bir-birini tamamlayır. Qafiyə (məhz qrammatik qafiyə) həm səs paralelizminin, həm də leksik, semantik, sintaktik paralelizmlərin əsasında formalaşıb. Elə bu amil də qafiyənin ikifunksiyalı şeir elementi sayılmasına rəvac verib. «... təşkilədici funksiyası – o, şeirin nəsrdən fərqli tərzdə qurulmasına imkan verir; evfonik funksiya – şeirə musiqilik verir. Bundan başqa, qafiyələnən sözlərin mənalı poetik bilginin çatdırılması üçün vasitə olur».³

Azərbaycan şeirinin qiymətli elementlərindən olan qafiyə, onun səciyyəsi və imkanları hər zaman tədqiqatçıların diqqət mərkəzində dayanıb və qeyd etmək lazımdır ki, ona münasibət birmənalı olmayıb. Qafiyə onu tədqiq edən alimlərin böyük əksəriyyəti tərəfindən poetik fikrin yaranması üçün vacib şeir elementi kimi qiymətləndirilib. Lakin bəzən qafiyənin «şairi əsas mətləbdən uzaqlaşdırıcı, şeirdə müxtəlif əngəllər yaradan lazımsız element»⁴ kimi qiymətləndirildiyinin də şahidi oluruq. Görünür ki, fikrin müəllifi tək-cə ayrı-ayrı söz və söz birləşmələrinin mətnin məna yükündən uzaqlaşaraq yersiz təkrarlanmasını nəzərdə tutur. Qafiyə nəzmdə şairin iradəsindən asılı olmayaraq tələb olunan bir ünsürdür. Məsələn, Azərbaycan poeziyasında artıq özünə möhkəm yer qazanmış sərbəst şeirin qafiyə məhdudluğu olmasa da, şair yeri gəldikcə bu elementə üz tutur. Sərbəst şeir belə qafiyəni tamamilə rədd etmir, əksinə bu şeir tipində iki, üç, dörd, beş və daha çox misra ardıcıl qafiyələnə bilər. Qafiyəli şeirin oxucuya daha yaxın olması danılmaz faktdır. Qafiyəsiz şeir dağınıq olur, qafiyə misraları bir-birinə bağlayan vasitə olur. Qafiyə şeirin elə bir elementidir ki, məhz onun sayəsində şeirin yaranma dövrü, müəllifi haqqında fikir söyləmək olur. O, dövr və mühitlə

¹ Abdullayev Ə.Z. Müəllif-əzər-oxucu. Bakı: Maarif nəşriyyatı, 1991, s.39.

² Vəliyev V.Ə. Azərbaycan folkloru. Bakı: Maarif nəşriyyatı, 1985, s.200.

³ Якобсон Р. Лингвистика и поэтика // Структурализм «за» и «против». Москва, «Прогресс», 1975, с. 217.

⁴ Аллахвердиев А.Г. Труд Хатиба Тебризи, «Китаб-ал-Кафи Фи-л-аруз ва-л-кавафи» как источник по восточной поэтике. Баку: Элм, 1992, с.86.

müəyyən dərəcədə əlaqəlidir. Şeirin mühüm əlaməti sayılan qafiyənin mahiyyəti, məzmunu, ümumən qafiyə anlayışı bütün dövrlər üçün eyni cür olmamışdır. Xalq şeirləri ilə müəllifin öz sözlərinin növbələşdiyi «Muğam» poeməsindən bir hissəyə fikir verək:

Danışır, başından ötüb keçəni.
 Bəzən üsyan edir,
 Bəzən inləyir.
 Gizli dərdlərinə yandırır səni,
 Mətləbi gah açır,
 Gah düyünləyir.
 Əlilə saldıqı kor düyününə
 Dililə yalvarır: «Tez açıl» – deyir.
 Ötən keçmişini qoyub önünə
 Bayatı çağırır, ona dil deyir:
 Araz gəldi, yan axdı,
 Dibində min can axdı
 Vətən sarı baxanda
 Ürəyimdən qan axdı.¹

Bu hissədə həm xalq şeiri, həm də Bəxtiyar Vahabzadə poeziyası qrafik prinsipli qafiyəyə əsaslanıb, yəni fonetik tərkibco yaxın, eyni sözlərin təkrarlanması ilə qafiyə yaranıb. Qafiyələnmədə quruluş fərqi yox dərəcəsidir. Müasir və xalq şeirinin poetexniki xüsusiyyətlərinin tələbi ilə yaranan qafiyələri bir-birindən fərqləndirən ifadə tərzləridir. Burada bir cəhəti də qeyd etmək lazımdır; Bəxtiyar Vahabzadə müasir şeir formasından bayatıya tədricən keçir. İlk altı misra texniki xüsusiyyətlərinə görə daha müasirdir, sonrakı dörd misra qafiyə sistemi ilə qədim şeirə poetik lağım atır və beləliklə, müasir şeir - folklor keçidi oxucuya süni təsir bağışlamır.

Azərbaycan şeiri ilk növbədə qrafik prinsipli qafiyəyə əsaslanır. Qafiyənin bu növü həm klassik, həm də xalq ədəbiyyatı ilə bağlı olduğundan, «Azərbaycan (müasir) şeirində qafiyə sisteminin əsas istiqamətini təşkil edir. Yeni, deyilməmiş sözlər və söz formaları (qrammatik şəkilçi qəbul etmiş sözlər) əsasında yaranan dərin qafiyələri (sayca daha çox səs uyuşmasını nəzərdə tutan qafiyələri) təqdim edən bu prinsip digər xalqlarda olduğu kimi,

¹ Vahabzadə B. Seçilmiş əsərləri / II cild. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1975. s.234

bizdə də qafiyələndirmənin ən mühüm yolu hesab edilir». ¹
A.Axundovun qeyd etdiyi qrafik prinsipli qafiye Bəxtiyar Vahabzadə şeirində özünü dolğun şəkildə göstərir:

Ölüm hədələyib dərd gülən zaman
Deyirik bəxtimiz yenə yatıbdır.
Əlimiz hər yerdən üzülən zaman
Gücümüz həmişə sənə çatıbdır.²

Burada qafiyələnməni gülən zaman, üzülən zaman, yenə yatıbdır, sənə çatıbdır, bəxtimiz, əlimiz kəlmələrinin sıralanması dolğun təmin etmişdir.

Bəxtiyar Vahabzadənin poemaları qafiye baxımından çox zəngindir. Poemaların qafiye sistemi poetik məzmunun gözəlliyinə yeni çalar verərək, onu tamamlamışdır. Poemalarda müəllifin dil üzərində işi diqqəti cəlb edir. Onun poemalarının dilinin sərrastlığı, qrammatik dəqiqliyi obrazlılıqdan, ifadə yaradıcılığından çox diqqəti çəkir. Şair bədiliyə görə qrammatik normaları pozmur, qafiye xatirinə sözün təbii sırasını dəyişmir, təbiilikdən kənar obrazlılıq, poetiklik yaratmur. Şeirlərin poetexniki elementləri qrammatik normanın həddlərini aşmur, dilin orfoqrafik normaları ilə qafiye vəhdət təşkil edir. Dilin fonetik qanunlarına, hadisələrinə belə olan şair qafiye yaradıcılığında onlardan məharətlə istifadə edib:

O dedi: - Dünyada *biabır* olduq.
Görün peyvənd ikən *necə cır* olduq!
Dünya cəllad kimi tanıyır bizi,
Sənətlə yad edir vətənimizi.³

Azərbaycan dilinin orfoepiyasına uyğun olaraq "*biabır*" sözü "*biyabır*" şəklində tələffüz edilir. Üçüncü misradakı tanıyır sözündə birinci *ı* vurğusuz olduğundan demək olar ki, tələffüz edilmir, dördüncü misranın həmin hecaya müvafiq olan hecasında *-i-* də düşür. Nəzərə alsaq ki, heca bərabərliyi şeir strukturunun uzun inkişafı boyu müşahidə edilən halıdır və təqtiləri təşkil edən hecaların quruluş baxımından eyniliyi ritmi tənzimləyən vasitədir, onda bu ifadələrin işlənmə məqamını bədiliklə normativliyin

¹ Axundov A.A. Şeir sənəti və dil. Bakı: Yazıçı nəşriyyatı, 1980, s.77.

² Vahabzadə B. Seçilmiş əsərləri / II cild. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1975, s.203.

³ Yenə orada, s.103.

vəhdəti kimi qəbul etməliyik: *bi-ya-bir ol-duq, ne-cə cır ol-duq, ta-nt-yır bi-zi, və-tə-ni-mi-zi*. Bu uyğunluq müəyyən ölçünün tələbi ilə müşayiət edilən və danışq dilinin təbiiyini qoruyan qafiyə variasiyalarıdır. Dilimizin fonetik qanunu ilə üst-üstə düşən digər qafiyə vahidlərinə baxaq:

Yazmaq istədiyim bu təzə *dastan*,
Nədənsə, yamanca qorxudur məni.
Misranı könlümdə *qızdırmamışdan*,
Hər şətrin başında söz udur məni¹.

Məlumdur ki, dilimizin fonetik qanunlarına görə söz ortasındakı iki kar samitin ikincisi cingiltiləşir, buna görə də *dastan* sözü *dasdan* kimi tələffüz edilir və *qızdırmamışdan* kəlməsi ilə fonetik qafiyə yaradır.

Bəxtiyar Vahabzadə poemalarında qafiyə vahidləri bir sistem təşkil edir. Bu sistemdə sait və samit səslərin iştirakı ilə fərqlənən qafiyə vahidləri, qrafik və fonetik qafiyələr, folklor üslubu ilə bağlı olan qafiyə vahidləri, o cümlədən cinaslar, özünü silsilə şəklində göstərən ikiqat qafiyə üsulu ahəngi daha da artırır. Qafiyə bolluğunda ifratçılıq, artıq meyillər müşahidə edilmir.

Bədii dildə xüsusi əhəmiyyəti olan fonetik vasitələr sırasında vurğu və intonasiya ayrıca vasitə kimi tədqiq edilməlidir. Vurğu dedikdə, bədii dil üçün mühüm amil olan məntiqi vurğu da nəzərdə tutulur. Məntiqi vurğunun şeir dilində ifadəsi üçün müxtəlif üsullardan istifadə edilə bilər. Bunlardan ən fəali sual ədatlarından istifadə edilməsidir. Bu formanın Bəxtiyar şeirindəki təzahür variantlarını ilk növbədə onun fərdi üslubu ilə bağlamaq lazımdır. Bəxtiyarın sevimli bir üslubi fəndi var ki, o da sual cümlələrinin xüsusi ahənglə ritm aktı ilə əlaqələndirməsidir. Bir-birinə qarşı yönələn, bir-birini inkar edən sual cümlələri müdrik söhbətin başlanğıcı olur. Bu ifadə tərzini düşündürücülük imkanı açır, təsdiqin təsirli forması kimi çıxış edir. Məntiqi vurğuya geniş imkanlar verən sual cümlələri Bəxtiyarın bütün poemalarında dinamikdir. Fəlsəfi düşüncələri şeirə çevirən suallar silsiləsi özünə-məxsus bədii-poetik fiqurdur.

Dissertasiyanın ikinci fəslində «B.Vahabzadə poemalarının fonetik üslubiyyəti» adlanır. Burada qeyd edilir ki, poetik

¹ Vahabzadə B. Seçilmiş əsərləri / II cild. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1975, s.46.

təfəkkür dilin leksik-semantik və qrammatik sisteminin dərin laylarından başlanır. Yazıçı və şairin fərdi üslubunun səciyyələndirilməsində ifadə seçiminin, mətnin söz tərkibinin əhəmiyyəti nəzərə alınmalıdır. Çünki bədii dildə məzmun və söz, detal və təfərrüat, hər şeydən əvvəl, sənətkarın yaradıcılıq metodundan, fərdi üslubundan aslıdır. Təfərrüat, predmet və ya hadisənin təsviri bütün şair və yazıçılar üçün eyni ola bilməz. Hər sənətkarın öz baxışı, intonasiyası, obrazlılıq vasitələri var və bədii dildə bu elementlər poetiklik kəsb etdiyindən müxtəlif və rəngarəng formalarla çıxış edir. Elə bu müxtəliflik və rəngarənglik fərdi üslubu səciyyələndirən amillərdən biridir.

Bəxtiyar Vahabzadə ədəbi dildə söz yaradıcılığına biganə qalsa da, ifadə yaradıcılığında ciddi fəaliyyət göstərmişdir. Şair sözün sehrinə biganə qalmayıb. "Bəxtiyar Vahabzadənin əsərlərində söz və dil haqqında fikirlərin əhatə dairəsi olduqca geniş, problematikası isə müxtəlif və rəngarəngdir. Həm də bu müxtəliflik o qədər qüvvətli və şaxəlidir ki, onların hamısından bəhs edə bilmək çətinliyi bir tərəfə qalsın, ədibin bu sahədəki fikirlərini toplamaq, qaydaya salmaq və qruplaşdırmaq özü xeyli çətinidir. Lakin bir şey aydındır ki, şairin qarşısına ilkin çıxan, onun diqqətini cəlb edən vasitə sözdür və şair də hər şeydən əvvəl, sözdən bəhs edir, ondan həm poetik, həm də leksik vahid kimi danışır, həm ümumən sözdən, həm də ayrı-ayrı sözlərdən bəhs edir".¹ B. Vahabzadənin sözə yüksək qiymət verməsini, sözün məna həddüdsuzluğuna bələdliyini Yusif Seyidov tədqiqatçı həssaslığı ilə çox düzgün hiss etmişdir. Ana dilinin bütün incəliklərinə, sözün zəngin imkanlarına dərinləndirən bələd olan şair ayrı-ayrı sənətkarların yaradıcılıq üslubu, dili haqqında, onların sözə münasibəti və sözdən istifadə bacarıqları haqqında maraqlı mülahizələr söyləmişdir.

Bəxtiyar Vahabzadənin fərdi üslubunun bünövrəsində metaforik təfəkkür durur. Poemaların dilində söz təkcə fikir ifadə etməklə kifayətlənmir, həm də obyektiv varlığın obrazlı təsvirinə xidmət edir, başqa sözlə, sözlər bədii təsvir vasitəsinə çevrilir. Sözün məcazi mənası adlandırmadan çox təsvirə xidmət edir. Buna görə də məcazları dilin xüsusi təsvir vasitəsi, o cümlədən

¹ Abdullayev Ə.Z. Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr. Bakı: Elm, 1964, s.6.

bədii təsvir vasitəsi kimi təqdim edirlər. Qeyd etmək lazımdır ki, məcazların bədii təsvir vasitəsi kimi adlandırılması bir sıra tədqiqatçılar tərəfindən, haqlı olaraq, qəbul edilmir.¹ İlk növbədə, nəzərə almaq lazımdır ki, dildəki bir sıra nitq hadisələri, o cümlədən obrazlılıq danışıq dili ilə əlaqəlidir. Məcaz elə bir faktıdır ki, o, canlı ünsiyyətin təbiətindən irəli gəlir, oradan da ya olduğu kimi, ya da müəyyən əlaqə və poetik naxışlarla bədii dila gəlir. "Dörd yüz on altı" poemasından bir hissəyə fikir verək:

Rəngin dalındakı həqiqətə bax!
Həqiqət nazilər, amma üzülməz.
Yalan çiçəklənər, boy atar, ancaq
*Bəhər verə bilməz, bər verə bilməz.*²

Birinci ifadə xalq dilində işləndiyi kimi verilmiş, sonrakı "Yalan ayaq tutar, yeriməz" deyimi isə bir qədər də bədiiləşdirilmiş şəkildə şeir dilinə gətirilmişdir. Obrazlılıq açarı ikinci deyimin məzmununda, xüsusilə də "çiçəklənər", "bəhər verə bilməz" ifadələrinin üzərinə düşüb.

Şairin yaradıcılığında folklor ənənəsi özünü dolğun şəkildə göstərdiyinə görə aşağıdakı şeir parçasında atalar sözündən bəhrələnen deyim tərzinin mətnin estetik səslənməsinə, bədii keyfiyyətinə mənfi təsir göstərmir:

Açdı sinəsini bizə bu torpaq,
 Aləmi bəzəyib lüt olduq ancaq.³

Xalq dilinə sıx bağlılığın nəticəsidir ki, B. Vahabzadə şeirində ədəbi dilə yad qeyri-Azərbaycan sözləri ilə yaranan ifadələrin işlənməsi belə səmimi təsir bağışlayır. Hər zaman dilin təmizliyinə xüsusi fikir verən, bununla ardıcıl mübarizə aparan şair alınmalardan kor-korana istifadə etmir, onu zəruri ifadə formasına salır.

Unuda-unuda əcdadımızı
 Axır özümüz də lap unudulduq.
 Soldat getməməkçün övladımızı
 Gərmə qalağında gizlədən olduq.⁴

Dilxarici amillərlə bağlı olaraq, şeirin yazıldığı dövrdə

¹ Əfəndiyeva T.Ə. Azərbaycan dilinin bədii ifadə vasitələri, Bakı: Elm, 1973, s.36.

² Vahabzadə B. Seçilmiş əsərləri / II cild. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1975, s.67

³ Yəni orada, s.72.

⁴ Yəni orada, s.64.

canlı danışqda "əsgər" sözü demək olar ki, heç işlənmirdi. Şeirdə "soldat" alınmasının (orfoepik normalara uyğun olaraq, sözün birinci hecasında o - a əvəzlənməsi daha münasib olardı) işlənməsi xalqdan gələn ənənədir. Sadə xalq arasında "əsgər" anlayışı "soldat" şəklində ifadə edilirdi və xalqın dilindən danışan şairin üslubi səciyyəli "əsgər" "soldat" əvəzlənməsi təbiiyyə xidmət edir. Elmi ədəbiyyatda məcazlaşma və onun qismində qarşılaşdırma, müqayisə özüllü metaforalaşma prosesini şərti olaraq dörd mərhələyə bölürlər: "Birinci mərhələdə məfhumun hər hansı bir əlaməti, səciyyəvi xüsusiyyəti vurğulanır, ikinci mərhələdə assosiasiya baş verir, həmin əlamət yaddaşa digər obyektin adı ilə həkk edilir, üçüncü mərhələdə müqayisə önə çəkilir, sonuncu mərhələdə müqayisəyə xidmət edən dil vahidlərinin ixtisarı nəticəsində metafora formalaşır"¹.

Məcazlaşma prosesinin göstərilən bu mərhələləri özünü Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılığında müxtəlif miqyas və məqamlarla göstərir:

Onlar göy üzündə bir şırım
Axdılar,
Bu hünər nələr yaratdı
Döyüşdə çaxdılar ildırım kimi
Sonra... gurultular vətənə çatdı.²

Şair kiçik miqyasda məcazlaşma prosesinin bütün mərhələlərini böyük ustalıqla qələmə alıb. Verilən nümunədə əsgərlərin hünər yaratmaq xüsusiyyəti vurğulanandan sonra (Burada misra ardıcılığı mərhələlərlə uyğun gəlməyə də, məzmun mahiyyəti mərhələ ardıcılığını qoruyur) əlamət yaddaşa "şırım kimi axmaq" la həkk edilir. Üçüncü mərhələdə "şırım kimi axmaq" ildırımın çaxması ilə müqayisə edilir və sonda dil vahidlərinin ixtisarı nəticəsində hünər yaratmağın tərənnümü məcaziləşərək "gurultular" la ifadə edilir. Metaforalaşmanın linqvistik təbiətini açmaq üçün bu hadisədə iştirak edən üzvlərin ardıcılıq sxemini aşağıdakı kimi təsvir etmək olar:

B _____ Bo _____ Q _____ M

¹ Купина Н. Процесс образования метафорического слова // Вопросы лексикологии и лексикографии русского языка. (Сборник статей). Свердловск: 1969, с.43.

² Vahabzadə B. Seçilmiş əsərləri / II cild. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1975, s.126.

(B - bənzəyən , vurğulanan xüsusiyyət, Bo - bənzədilən obyekt, Q - müqayisə edilən, qarşılaşdırılan obyektlər, M - metafora).

Qeyd etmək lazımdır ki, obrazlı ifadələrin, məcazların heç də hamısı dilin leksik səviyyəsi ilə bağlı deyil. Əlamət və xüsusiyyətlərin fərdiləşdirilməsinə xidmət edən məcazların bir qismi, xüsusilə bədii təsvir vasitələri polisemiya ilə bağlı olduğundan leksikaya aid əsərlərdə şərh edilir. Bu tip məcazların yaranmasında polisemiya, sözün leksik-semantik səviyyəsi əsas olur. Bədii ifadə vasitələri isə cümlə strukturu və məzmunu ilə bağlı olduğuna görə sintaksisə aid edilir. Bədii dildə obrazlılıq yaradan, ona emosional-ekspressiv boyalar və çalarlar verən metafora, metonimiya, sinekdoxa və s. ilk növbədə leksika ilə, sintaktik birləşmələr sayəsində yaranan üslubi fiqurlar - epitet, sintaktik paralelizm, bədii xitab, ellipsis, bədii sual, bədii nida və s. isə sintaksislə əlaqəli olur. Bu fəsilə dilin leksik səviyyəsi ilə bağlı olan məcazlardan bəhs edilir. Müxtəlif söz qruplarının - qoşa sözlərin, sinonim, omonim və antonimlərin, leksik təkrarların üslubi imkanları da fəslin bir bölməsinin mövzusu kimi təqdim edilir.

Dissertasiyanın üçüncü fəslində «B.Vahabzadə poemalarının sintaktik üslubiyyəti» adlanır. Bu fəsilə ilkin olaraq göstərilir ki, sintaksis dilin mövcudluğunun ən mühüm elementlərindən biridir. Qrammatikanın əsas hissəsi olan sintaksis əlavə funksiyalar da yerinə yetirir. Bu, onun üslubi imkanlarıdır. "Fikri obrazlı, emosional-ekspressiv şəkildə ifadə etmək üçün dilin müxtəlif imkanlarından istifadə edilir. Dildə belə imkanlar çox rəngarəngdir. Bəzi yazıçılar məcazlar və s. leksik vasitələrlə obrazlılıq, emosionallıq yaratmağa üstünlük verirlər. Belələrinin əsərlərində sintaktik normativ qrammatikanın tələblərindən kənara çıxmır. Bəzi yazıçılar isə bədii dildə emosiya, ritmik intonasiya və s. bu kimi keyfiyyətlər yaratmaq üçün daha çox sintaktik vasitələrdən, sintaksisin üslubi imkanlarından istifadə edirlər".¹ Yazıçı və norma məsələlərindən bəhs edən S.Skvortsov da qeyd edir ki, "Əlbəttə, bədii dilin ümumi qrammatik dəqiqlikdən fərqlənən öz dəqiqliyi var. Bədii sənətkarlıq nümunəsinin dili ilk növbədə, onun dil mənzərəsi ilə qiymətləndirilir. Söz ustaları öz əsərləri üzərində işləyərkən

¹ Sadıxov Ə.Ş. Azərbaycan bədii nəsr dilində sintaksisin üslubi imkanlarından istifadə. EA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun II buraxılışı. Bakı: Elm, 1992, s. 145-156.

ilkin olaraq fikir və hisslərin, qəhrəmanın, obrazların mənəvi aləmlərinin tam reallıqla çatdırılması üçün çalışırlar".¹

Mətnin dil mənzərəsi isə ilk növbədə, sintaksislə bağlıdır. Dilin yekun səviyyəsi bədii dilin mexanizmini təşkil edən elementləri bir bütöv şəklinə salır. Mətnin bütövlüyü sintaktik və semantik bağlılıq vasitəsilə reallaşır. Q.Solqanik mətnin strukturunu təşkil edən komponentlərin bir-biri ilə paralel və zəncirvari şəkildə bağlandığını göstərir. Bu bağlanmada dilin müxtəlif səviyyə vahidləri bütün yarusları əhatə edən təkrarlar, söz sırası, məntiqi vurğu, ədatlar, söyləmlər, cümlə tipləri iştirak edir. "Dil-nitq invariant-variant münasibətləri hər yarusda özünəuyğun şəkildə ifadə olunur. Mətn sintaksisi bu baxımdan spesifik təzahür formalarına malikdir".² Q.Solqanik və K.Vəliyevin qeyd etdikləri müxtəlif səviyyə vahidlərinin paralel, zəncirvari əlaqələri şeir dili üçün xüsusi hadisədir. Pociziya əslinə normadan yayınma sayıldığı üçün bu əlaqə tiplərinin nəzmdə öyrənilməsi daha çox maraq doğurur. Bu baxımdan I.L.Kovtunovanın bədii sintaksislə normativ sintaksisi bir-birindən fərqləndirməsinə haqq qazandıranlar: "Əgər tədqiqat obyektini kimi söz birləşməsi və ya cümlənin formal tərəfi götürülsə, onda dilçilik nöqtəyi-nəzərindən bədii sintaksisin xüsusi sistemindən danışmaq üçün əsas yoxdur".³ Lakin bir cəhəti yaddan çıxarmaq olmaz ki, bədii sintaksisin tədqiqində normativ sintaksis meyar olmalıdır, sintaksisin üslubi imkanları normativ sintaksisin yaratdığı imkanlarla müqayisədə şərh edilməlidir. Şair və yazıçının dilin qanunlarından, qrammatikanın tələblərindən tam azad olduğunu düşünmək düzgün olmaz. Bu, xüsusilə sintaksisdə belədir. Digər dil səviyyələrində bir qədər azaddır. Üslubi neologizmlər, qafiyə xatirinə fonetik və morfoloji dəyişkənliklər bədii dili normativlikdən uzaqlaşdırır. Sintaksisin üslubi imkanları sırasında normadan yayınma hallarının özündə belə qrammatikaya bağlılıq hiss olunur. (İnversiya istisna edilir) Ona görə ki, "...sintaksisin takamülü boyunca nə yaranırsa, dildə faktlaşır və ümumiyyətlə, sintaksisdə arxaikləşmə

¹ Скворцов Л.И. Теоретические основы культуры речи. Москва: Наука, 1980, с.233.

² Вəliyev K.N. Linqvistik poetikaya giriş. Bakı, ADU nəşriyyatı, 1989, s.48.

³ Ковтунова И.И. Поэтический синтаксис. Москва: Наука, 1986, с. 3.

getmir".¹ Sintaktik sistemi çoxdan müəyyənlanmış dilimizdə sintaktik strukturların semantik dəyişməsi fərdi üslubları müəyyənləşdirən amil kimi çıxış edir. Dil fasiləsiz olaraq təkmilləşir, bu prosesdə əsas və obyektiv tənzimləyici qismində norma, daha çox sintaktik norma çıxış edir. Bu mənada dil normasını "...tez-tez təkrarlanan, adılmış dil faktlarının məcmusu, statistik orta kəmiyyət göstəricisi deyil, müəyyən sosial-tarixi hadisənin mahiyyətinə uyğun gələn tipiklik" kimi təqdim edirlər.

Məlumdur ki, dilin inkişaf qanunları insanların iradəsindən asılı olmayaraq baş verən obyektiv proseslərə uyğun şəkildə fəaliyyət göstərir. İstər şifahi nitqdə, istərsə də yazılı nitqdə baş verən dəyişmələr normanın sosial-tarixi səciyyəsinə öz əksini tapır. Azərbaycan dilinin sintaktik sistemində baş verən semantik-konstruktiv təkamül prosesinin nəticəsi kimi meydana çıxan müxtəlif sintaktik vahidlər, onların quruluş tipləri leksik vahidlərdə olduğu kimi tam passivləşmir, arxaikləşmir, olsa-olsa bədii üslubun aparıcı qollarının sintaktik üslubi göstəricisi olur. Hələ də müasir dildə işlənən izafət tərkibləri, üzü "Kitabi-Dədə Qorqud" dan, "Dastani-Əhməd Hərami"dən, Füzulidən, Nəsimidən, Vaqifdən, Cəlil Məmmədquluzadədən bəri gələn, onların fərdi üslublarını müəyyənləşdirən rəngarəng sintaktik konstruksiyalar bir daha göstərir ki, dil əvvəlki dövrlərin əks-sədasını özünün müxtəlif funksional tətbiq sahələrinə səpələnmiş şəkildə qoruyub saxlayır. Öz-özlüyündə Azərbaycan dilinin sintaktik quruluşu eyni sistem təşkil edir ki, bu sistemə dildə yaşamayacaq təsirlərin daxil olması az mümkündür. Dilin heç bir səviyyəsi sintaksis qədər milli ola bilmir. Bədii dildə müşahidə edilən və elmi qrammatikada o qədər də geniş həllini tapmayan bir sıra sintaktik konstruksiyalar dilin tarixi sintaksisində öz əksini tapmışdır. Bədii dilin sintaksisi normativ qrammatikanın tələbləri ilə yanaşı, həm də estetik keyfiyyətinə görə təhlil edilməlidir. Azərbaycan dilinin sintaksisi sırf linqvistik planda kifayət qədər öyrənilmişdir. Bədii sintaksisin öyrənilməsinə isə daha çox normativ qrammatikanın tələbləri baxımından yanaşılarsa da, fərdi üsluba xas olan və estetik mahiyyət daşıyan müxtəlif sintaktik konstruksiyalar diqqətdən kənar qalmayıb. 1956-1965-ci illərdə yaranmış poemaları tədqiq edən R.Y.Əliyev göstərir ki, "Sovet

¹ Бахев И. Лингвистический словарь Пражской школы. Москва: 1967, с.194.

hakimiyyəti illərində Azərbaycan ədəbi dilinin qrammatikasının tədqiqi, məktəb və elmi qrammatikaların yazılması, ən ümumi qrammatik normaların müəyyənləşdirilməsi ilə əlaqədar olaraq, demək olar ki, Cəlil Məmmədquluzadədən sonra Azərbaycan yazıçılarında qrammatikalarda müəyyənləşdirilmiş sintaktik normalar çərçivəsində yazmaq meylli sabitləşir. Bu, ən düzgün yol hesab edilir. Ona görə də uzun müddət Azərbaycan bədii dilində sintaktik yaradıcılıq, fərdi sintaktik üslub o qədər də nəzərə çarpmır. Lakin təxminən 50-ci illərdən sonra bədii dildə canlı danışıq dilinin sintaksisindən istifadə, bədii effekt yaratmaq xatirinə müxtəlif sintaktik fiqurlar qurmaq meylli özünü göstərməyə başlayır.¹

Bədii effekt yaratmaq naminə dilin sintaktik imkanları daha çoxdur. Bədii əsərin sintaksisi bədii formanın bir elementidir. Hər yazıçının daha çox xoşladığı cümlə konstruksiyaları olduğundan bədii əsərin sintaksisi yazıçının fərdi üslubunun ayrılmaz komponentidir. Bədii əsərin sintaksisi linqvistik mahiyyətdən daha çox estetik mahiyyət kəsb edir. Sintaktik vahidlərin məzmunlu birləşməsi bütövlükdə mətni yaradır və məzmunlu forma faktı və məzmununun təşkili forma-məzmun əlamətindən hər şeydən önce, onu tələb edir ki, üslubi təhlil məzmunun tərtibi xarakterində olsun. Mətn sintaksisinin hərtərəfli tədqiqatı aşağıdakı imkanı yaradır: "Sintaksisdə təkcə mətn daxilində baş verən qrammatik qanunauyğunluqları deyil, eyni zamanda, müstəqil mətnləri də əlaqəli şəkildə öyrənmək imkanı vardır. Bu zaman məsələnin üslubi cəhəti də ön plana çəkilə bilər".²

Bədii sintaksisin əsas cəhətlərindən biri hər zaman vurğulanmalıdır. Bu da onun həm qrammatikanın, həm də üslubiyyətin imkanlarını özündə ehtiva edə bilməsidir. Mətn dilçiliyinin daha çox sintaktik üslubiyyətə aid edilməsi təsadüfi deyil. Bədii əsərin dil xüsusiyyətləri, onun özünəməxsusluğu mətn səviyyəsində aparılmış təhlil nümunələrində öz adekvat həllini tapmışdır. Mətn dilçiliyi sayəsində üslubiyyət elmi öz problemlərini daha geniş dairədə həll edə bilir.

¹ Алиев Р.Ю. Проблемы развития в Азербайджанской советской поэме (1956-1965). Кандидатская диссертация. Баку: 1984, с. 88.

² Abdullayev Ə.Z., Seyidov Y., Həsənov A. Müasir Azərbaycan dili, Sintaksis. IV hissə. Bakı: Maarif, 1972, s.453.

Bədii fikrin inkişafını izləmək üçün təhlil olunan bədii mətnin struktur və semantik cəhətləri vahətdə götürülür, mətni təşkil edən vahidlər - fonemlər, leksemlər, seqmentlər, cümlələr ardıcıl şəkildə araşdırılır:

Nənələrin toxuduğu
Xahıların xanasında xanalandın.
Gəlinlərin əllərində
xıxalandın.
Göy gölümün ləpəsində
sonalandın.¹

Türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində "təkrarlar sistemi poetik dilin, üslubi işləmələrin başlıca stimullarından biri kimi çıxış edir".² Verilən nümunədə bütün dil səviyyələrini əhatə edən təkrarların yaratdığı məzmunlu effekti Y.M.Meletinskinin sözləri ilə ifadə etmək daha məqsədəuyğun olar:

"Mətnin sonrakı yayılması misradan-misraya metodu ilə gədir. Bu zaman bəzi misralar sadəcə olaraq, sözün maqik gücünü artırmaq üçün təkrarlanır. Təkrarlar lap əvvəldən yayılma tendensiyasına malikdir ki, bu da paralelizmə gətirib çıxarır"³.

Fonetik, morfoloji, leksik təkrarlar əsasında yaranan sintaktik təkrar mətnin strukturunun formalaşmasında əsas vasitə kimi çıxış edir. Bu tipli mətnlərdə ritm özünəməxsusluğu ilə seçilir. Bütün dil səviyyələri elementlərinin müşayiət etdiyi təkrar qədim türk şeirinin söykəndiyi bir sistemdir. Söz sənətinin inkişafı boyunca müəyyən dəyişikliklərə məruz qalan şeir dilinin əsas xəttini təkrarla bağlı olan paralelizm təşkil edir.

Söz sənətindəki dəyişikliklər müəyyən mərhələlərlə baş verir. Bu mərhələlərin meydana çıxmasında bu və ya digər ədəbi növün, janrın aktualaşması az iş görmür. Azərbaycan dilinin "...üslub mənzərəsi 30-cu illərdə müəyyənləşsə də, xüsusilə əsrimizin ortalarından etibarən bir sıra dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Həmin dəyişikliklərin, əsasən, aşağıdakı mərhələlər üzrə gətirdiyi müşahidə edilir:

¹ Vahabzadə B. Seçilmiş əsərləri / II cild. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1975, s.217.

² Adilov M. Azərbaycan dilində sintaktik paralelizm // ADU-nun Elmi əsərləri, Bakı: 1974, №4, s.7.

³ Meлетинский Е.М. Первобытные истоки словесного искусства // В книге: Ранние формы искусства. Москва: Издательство АН СССР, 1955, 241 с.

I mərhələ - 30-cu illərdən 50-ci illərin sonlarına qədər;
 II mərhələ - 60-cı illərin əvvəllərindən 80-ci illərin sonlarına qədər;
 III mərhələ - 80-ci illərin sonlarından sonra".¹

Tədqiqata cəlb olunan poemalar yaranma tarixinə görə müstəsna əhəmiyyətə malik olan II mərhələni əhatə edir. Bu mərhələdə Azərbaycan dilinin norma və funksional üslub mənzərəsinin müəyyənləşməsində Bəxtiyar Vahabzadənin də payı var. Bu dövrdə "yeniliklə" "köhnəliyin" mübarizəsi özünü şairlərin də yazı təcrübəsində göstərirdi. Bəxtiyar Vahabzadə poemalarının dili həmin dövr ümumi dil-üslub tipologiyasının bir şaxəsidir. O, müəyyən təkmilləşmə keçmiş bir dildir. Şair poemalarında dilin yalnız bədii, estetik imkanlarını deyil, eyni zamanda, qrammatik zənginliyini də əks etdirir. Sənətkar yaxşı bilir ki, "yazığın dil mədəniyyəti, bir tərəfdən, onun dil-nitq normalarına necə əməl etməsi ilə, digər tərəfdən, dilin təbii imkanlarından istifadə ustalığı ilə bağlıdır".²

Dövrün dil-üslub tipologiyasının müəyyənləşdirilməsində fəal iştirak edən şair daha həssas, daha tərəvətli və daha demokratik bir dil axtarışında olmuşdur. Onun sənətkarlıq səviyyəsini müəyyənləşdirən əsas meyar mötləb (bədii detal) tapıntısı, təfərrüatın sadəliyidir. Bədii detal və təfərrüat hər şeydən əvvəl, jandən, sənətkarın yaradıcılıq metodundan, daxil olduğu ədəbi-estetik məktəb, fərdi üslubdan asılıdır. 60-80-ci illərin nəzm dilini müəyyənləşdirən ədəbi-estetik məktəbin nümayəndələrindən olan B. Vahabzadənin öz intonasiyası, öz söz ehtiyatı, öz sintaksisi, öz mötləbi var. Bu üslubda folklor dilindən gen-bol istifadə, xalq danışığı dilinin ünsürləri, sintaktik fiqurların, bədii təsvir vasitələrinin klassik formalarından imtina açıq hiss olunur. Bəxtiyar Vahabzadə poemalarında müxtəlif formal poetik vasitələr sırasında aşağıdakıları fərqləndirmək vacibdir:

1. Sintaktik paralelizm, yaxud sintaktik konstruksiyaların təkrarı;
2. Bədii təyin və xitablar, poetik müraciətlər;
3. Ritorik sual.

Poemaların dilində bu vasitələr biri digərindən təcrid olunmuş şəkildə mövcud deyil, bir bütöv şəkildədir. Bədii əsər vahid mətn kimi orijinallığını, mahiyyətini öz bütövlüyündə təqdim edir.

¹ Əsgərova S.İ. Anarın dili. Namizadlik dissertasiyasının avtoreferatı. Bakı: 2000, s. 3.

² Kazimov Q.Ş. Sənət düşüncələri. Bakı: Azərbaycan DKR, 1997, s. 10.

Mətni təşkil edən elementlərin üzvi vahidliyi sayəsində bütöv struktur özünü təqdim etmək imkanı qazanır. Fərdi üslubun sinxron və diaxron hadisələrini daha dəqiq izah edə bilmək üçün bütövü hissə və bölümlər şəklində araşdırmaq zəruridir.

Yuxarıda göstərilən vasitələr biri digərindən təcrid edilmiş şəkildə mövcud deyil, bir bütöv şəklindədir. Bədii əsər vahid mətn kimi orijinallığını, mahiyyətini öz bütövlüyündə təqdim edir.

Bədii təyinlər obrazlı ifadələr sırasında ayrıca mövqeyə malikdir, onların vasitəsilə məzmun, obraz tam təfərrüatı ilə açıqlanır, şair əhatəli təsvirə nail olur.

R ritorik suallar məzmununa giriş funksiyası daşıyır, fikir ardıcılığını təmin edir. Sualın mənası, əhatə dairəsi bir sintaktik bütöv yaradır, bu bütövün cümlələri ritorik sualın məntiqindən doğan ideya ətrafında birləşir.

Dissertasiyanın sonunda nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı verilir. Dissertasiya işinin əsas müddəaları çap olunmuş aşağıdakı məqalələrdə öz əksini tapmışdır.

1. B. Vahabzadə poemalarında idiomatik ibarələr. Azərbaycan frazeologiyasının aktual problemləri. Respublika elmi konfransı məruzələrinin tezisləri. Bakı: BDU mətbəəsi, 1990, s. 18-19.

2. B. Vahabzadə dil haqqında. Elmi axtarışlar. I topla. Bakı: Elm, 2000, s. 65-67.

3. B. Vahabzadə əsərlərinin dilinə dair bəzi qeydlər. M. M. Əliyadənin 90 illiyinə həsr edilmiş elmi konfransın materialları, Bakı: BDU nəşriyyatı, 2001, s. 640-646 s.

4. B. Vahabzadə poemalarında bədii priyomların işlənmə özəllikləri. Dil və ədəbiyyat // Nəzəri, elmi, metodik jurnal. II (31). Bakı: Nurlan, 2001, s. 12-15.

5. Bədii əsərlərin dilində metafora. Tədqiqatlar // prof. A. A. Axundovun 70 illik yubileyinə həsr olunmuş elmi konfransın materialları. Bakı: 2002, s. 39-41.

6. B. Vahabzadə poemalarında sintaktik konstruksiyaların təkrarı. «Filologiyanın aktual problemləri» mövzusunda elmi-nəzəri konfransın materialları. Bakı: BDU nəşriyyatı, 2006, s. 224-233.

7. B. Vahabzadə poemalarında qafiyyə vahidləri. Elmi axtarışlar (Folklorşünaslıq, filologiya, fəlsəfə, tarix, incəsənət və nəzəriyyə aspektləri). Bakı: Səda, 2006, 75-79 s.

8. B. Vahabzadə poemalarında ritorik suallar. Dil və ədəbiyyat // Nəzəri, elmi, metodik jurnal. VI. Bakı: Nurlan, 2006, s. 50-54.

ЯЗЫК И СТИЛИСТИКА В ПОЭМАХ БАХТИЯРА ВАГАБЗАДЕ

РЕЗЮМЕ

На основании поэм Б.Вагабзаде в диссертации изображена всеобъемлющая картина его богатого и многостороннего творчества. В работе теоретически исследовано большинство проблем, связанных с языком и стилистикой, некоторые спорные вопросы, относящиеся к этой теме были комментированы приведенными цитатами из поэзии Б.Вагабзаде.

Основным источником исследования являются поэмы, написанные поэтом в 60 – 70 – е годы; «416», «Гиймет» («Оценка»), «Йоллар, огуллар» («Дороги, сыновья»), «Мугам», «Марзия».

Диссертация состоит из введения, трех глав, заключение и списка использованной литературы.

I глава («Фонетическая стилистика поэм Б.Вагабзаде») обобщает фонетическую стилистику поэм Б.Вагабзаде. В этой главе последовательно исследованы аллитерация, ассонанс, ударение, интонация, фонетическая рифма и характеризующие его фонетические явления, занимающие важное место в изучении фонетики поэтического языка.

II глава («Лексическая стилистика поэм Б.Вагабзаде») посвящена лексическому стилистике поэм Б.Вагабзаде. Здесь с высоким художественным мастерством использованы омонимы, синонимы, антонимы. Исследование метафоры, метонимии и синекдохи показывают, что эти методы художественного выражения тесно связаны с семантикой и содержанием слова. В качестве образной единицы речи они используются в различных стилистических и технических целях.

III глава («Синтаксическая стилистика поэм Б.Вагабзаде») охватывает синтаксическую стилистику Б.Вагабзаде составляют поэтические методы, относящиеся к синтаксическому уровню языка. Среди синтаксических приемов и методов основными приемами поэта являются следующие:

1. Повторение синтаксических конструкций.
2. Художественные определения и обращения, поэтические обращения.
3. Риторические вопросы.

Выводы, представленные в заключении являются закономерным итогом проделанной работы. К работе прилагается список использованной литературы.

Kh.Kh.VELIYEVA

THE STYLISTICS OF WORKS BY BAKHTIYAR VAHABZADEH
SUMMARY

The dissertation shows the image of poet and his many-sided poetry. In this work it was theoretically researched many problems concerned with style and stylistics and some disputable things were commented by quotes from poetry of the poet.

Works written in 1960s-1970s ("416", "Qiymət", "Yollar, oğullar", "Muğam", "Mərziyyə") are the main source of research.

The dissertation consists of introduction, 3 chapters, conclusion and the List of used literature.

Chapter I includes the phonetical stylistics of Bakhtiyar Vahabzadeh's poetry. It provides a consistent characteristic of alliteration, rhyme and other phonetical aspects which had an important place in research of phonetics of poetic style.

Chapter II is dedicated to lexical stylistics, including skillfully using of the analysis of homonyms, synonyms, antonyms, metaphors, etc. the researching of metaphors, metonymies and synecdoches show that the methods of artistic expressions are very combined with the semantics and the structure of words.

Chapter III analyses syntactic stylistics of B.Vahabzadeh's poems. These are poetic methods which related with the level of style. The most important syntactic methods of the poet are the next ones:

1. The repeating of the syntactic constructions.
2. The artistic definition and the handling of poetry.
3. Rhetorical questions.

The summary is the reasonable final of the investigation. The list of used literature is applied to the investigation.

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
БАКИНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ**

На правах рукописи

ХАТИРА ХАЛИДДИН ГЫЗЫ ВЕЛИЕВА

**ЯЗЫК И СТИЛИСТИКА
В ПОЭМАХ БАХТИЯРА ВАГАБЗАДЕ**

10.02.01 – Азербайджанский язык

АВТОРЕФЕРАТ

диссертации на соискание ученой степени
кандидата филологических наук

Баку – 2007